

Diákszokások, diákhagyományok a régi Nagyenyeden

„Enyednek fekvése sokat hasonlít a mi Újhelyünkéhez, de hegyei nem oly tetősök. Piacán egy kerítés fogja körül a reformátusok nagy és a lutheránusok kisdud templomát. A collégium ízetlen, szegény épülete s a professzorok lakásai egy egész utcát foglalnak el a nem kis város éjszakai szélében s szinte a szőlőkig nyúlnak. A collégium egy hosszában két udvarra osztott négyszögöt tesz, az auditoriumok, a bibliotheca, a múzeumok a belsőbb soron állnak. A külső sor a tógátusok lakásainak van hagyva.” – írja Kazinczy Ferenc az Erdélyi levelekben.

Nagyenyed az Enyedi patak mentén, védett völgykatlanban, 270 m magasan fekszik az Órhegy lábánál. Az ásátások tanúsága szerint már a Kr.e. VII. században szkíta-telep lehetett, később a rómaiak idejében *Brucla* nevű erősség állt e helyen. A népvándorlás viharai után az elnéptelenedett települést a szászok alapították újra a XIII. században, a helység ekkor a *Strassburg am Maros* német nevet viselte. A középkorban jelentős kereskedelmi és bortermelő központtá vált, majd a XVI. században többször volt országgyűlések székhelye. A város neve 1505-től lett hivatalosan Nagyenyed.¹

További fejlődését a protestantizmus terjedése is elősegítette. Gyulafehérvár pusztulása (1658) után a vármegyei hatóság idehelyezésével Alsó-Fehér megye székhelye lett, s 1662-ben a Bethlen-kollégium is idemenekült. A történelem viharai azonban Enyedet sem kímélték. 1658-ban a török-tatár hordák, 1704. március 16-án Tige ezredes labancai, 1849. január 8-9-én pedig a románok áldozata lett. Az annyiszor földült és elhamvasztott város és kollégiuma azonban mindig újra föléledt, s hogy mégis kitörölhetetlen jelentőségű munkát végzett Erdély és a magyarság életében, az jeles tanárai és diákjai jobb részének köszönhető. Nagyenyed fontossága azáltal is növekedett, hogy 1784-1848-ig református püspöki székhely volt.

A Bethlen-kollégiumot évszázadokon keresztül nemcsak az erdélyi iskolakultúra fontos tényezőjének, hanem az egész magyar művelődés egyik meghatározó központjának, a fejlődőképes műveltség, a korszerű tudás egyik fellegvárának tekinthetjük. Tanterve általában irányvonalat adott a többi intézetben, hiszen azok innen kapták tanáraik nagy részét, tankönyveik jelentős hányadát, szervezeti és igazgatási felépítésük mintáját, melyeket igyekeztek saját lehetőségeikhez mérten önállóan alkalmazni.

A református iskolakultúra – és ezen belül a főiskola jellegű kollégiumok (Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely) eszmeisége olyan progresszív hagyományokhoz kapcsolódik, melyek a XVIII. századba nyúlnak vissza, s az önálló fejedelemség politikai, kulturális körülményei között keletkeztek. A XVII-XIX. században – egészen a hazai tudományegyetemek rendszerének kibontakozásáig – a kollégium típusú iskola egyet jelentett a legrangosabb magyar iskolaközpontok fogalmával. Méltán nevezhetjük tehát a legfőbb iskolatípusnak, hiszen egy-egy országrész alma matereként valóságos művelődési központokat alkottak.

¹ *Pásztori-Kupán István: A Nagy-Enyedi vártemplom 750 éves. Nagyenyed, 1990.*

Az 1775-ben épült kiskollégium a harangokkal (1993)

A magyar kollégium olyan bentlakásos iskola, amely a történeti fejlődés folyamán jellegzetes belső autonómiát alakított ki magának. A nagyenyedi kollégium esetében erre a német protestáns egyetemek – különösen a heidelbergi egyetem és a goldbergi főiskola – nyújtottak példát.² Tanárai közül többen foglalkoztak az iskola alapításának és történetének megírásával, így most erre külön nem térünk ki.³ A történeti források között jelentős helyet foglalnak el az emlékjellegű iratok, melyekben az egykori diákok emlékeznek vissza hajdani diákéletükre. A XVIII. század végéről Ujfalvy Sándor *Emlékiratai*, a XIX. századról Kertész József *Hazajáró lelkek – nagyenyedi képek* és Ika-falvi Dienes Jenő *Nagyenyedi diákélet* című könyve ad hiteles és használható képet. A művekben a diákoknagyszabadság és a kollégiumi tanulmányi rendszer leírása mellett a diákok szabadidős tevékenységéről, a diákszokásokról, egyéni élményekről, s egy-egy híres tanár vagy tanítvány alakjáról adnak számot a szerzők. Nyilvánvaló, hogy azokat a diákszokásokat, életmódot és rendet, amely a múlt században volt érvényben, visszavezethetjük az Apafi Mihály idejében (1662-1690) formált szervezetre.

A visszaemlékezések elsősorban azt az életrendet örökítették meg, amelyik a reggel 3-kor (télen 4-kor) felkelésre szólító csengőtől az esti 8 vagy 9 órai kapuzárásig minden órát átfogott, és mindenkinek – tiszttségének megfelelően – előírta tennivalóit. E rendet – mint a diákszabadság feltételét – mindenki önkéntesen vállalta, s fenntartására a törvény szigorával örködött. Nézzük meg, milyen napirend szerint élt a múlt század végén a diák Ika-falvi Jenő: szeptembertől húsvétig 6 óraker, húsvét után 5 óraker volt az ébresztő. 6⁴⁵-kor az apparitor (törvényszolga) ellenőrizte, hogy felkelt-e mindenki.

² *Bajkó Mátyás*: Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp. 1976. 237-238. old.; Váró Ferenc meggyőző feltevésével állítja, hogy a szervezeti mintát Ilosvai Benedek professzor hozta haza, aki 1558-ban Wittenbergben tanult. *Váró Ferenc*: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyatád, 1903. 98. old.

³ Az erre vonatkozó irodalmat ld. *P. Szathmáry Károly*: A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-Főtanoda története. Nagyatád, 1868., *Váró Ferenc* i.m.; *Vita Zsigmond*: A 300 éves nagyenyedi Bethlen-kollégium. Pedagógiai Szemle 1962. 10.; Nagyatádi Album (szerk.: *Lukinich Imre*). Bp. 1926.

7-8-óráig reggelizés, leckekikérdezés. (Hétfőn, szombaton 7⁴⁵-kor praecesre – rövid könyörgésre – gyülekeztek a nagyteremben.) 8-11-ig zajlottak a délelőtti előadások. 11-12-ig ebédelték, 12-14 vagy 15 óráig folytak a délutáni előadások. A következő óra „pihenéssel” telt, de ezidő alatt is rendszerint tanultak. 16 órától tűzifahordás volt a szolgadiákoknak. 17-18-ig silentium, korrepetálás, majd 18-19⁴⁵-ig (télien), (20⁴⁵-ig tavasztól) vacsora, szórakozás, szabadidő. 19⁴⁵-kor csengetés, a szobák szellőztetése, 20 óraker lustrálás (névsorolvasás), 20-22-ig tanulás, csendesség, majd 22 óraker takaródó.⁴

A kétemeletes főépületet a diákszokás alsósor, középsősor és felsősor elnevezéssel illette. Minden soron tíz szoba volt, melyek bibliai, vagy nyugati protestáns egyetemi városok nevét kapták – mint például Corintus, Ephesus, Thesalia, Groninga, Utrecht stb. –, hogy így is ébren tartsák az ifjúságban a művelt protestáns nyugattal való közösség érzését. A legszegényebb szobák a Rókalyuk, Medvelyuk, Farkaslyuk neveket kapták. A kollégiumi leltárak a belső berendezés pontos leírását adják és a javításokra, építkezésekre is rávilágítanak.⁵ A lakószobákban magas, négyszögű, kovácsoltvasból készült, két nagy ruha- és könyvtartó fiókkal ellátott fekete ágyat, kb. két méter hosszú, vörös barnára festett közös tanulóasztalt – a publikát – helyeztek el. A diákok ugyanilyen színű, fából készült ágyrámákat készítettek, melyre kifeszítve ágyterítőt szegeztek. Az ágyráma védelme alatt szívesen aludtak tovább a meghatározott időnél, melyet a diákhumor így fogalmazott meg:

*Hálni jár belém a lélek,
Én meg hálni ágyba térek.
Ketten hálunk így egy ágyba,
S reánk borul az ágyráma.⁶*

Az iskolai élet felügyeletét, ellenőrzését, valamint a gazdasági-igazgatási feladatokat a diákköztársaság vezető tisztségviselői, az *officialisok* látták el, akik az akadémiai tagozatból, a tógás diákok utolsó évfolyamából kerültek ki. Alattuk volt a *köz nép* szélesebb és népes tábora, amely *publicusokra* (többnyire nemesi származásúak), *ordinariusokra* (rendes tanulók) és *szolgadiákokra* oszlott meg. Ez utóbbiak azok a – kollégiumi renden belül saját önkormányzattal is rendelkező jobbágyszármazású gyermekek voltak, akik a tanulási lehetőségért, s a napi betevő falatért a nemesifjakat szolgálták, s külön iskolai feladatokat láttak el. Napjainkig fennmaradt az 1662-től vezetett kollégiumi matricula (alírási jegyzőkönyv), ahol a diákok neve mellett számos bejegyzés jelzi, ha valamilyen tisztséget viseltek.⁷

A XIX. század végéig a *senior* (elnök) és a *contrascriba* (ellenőr) örködtek a rektor-professzorral együtt az iskolai törvények felett. „Minthogy ketten vagynak az officialisok és egyaránt szoríttatnak a Collegiom törvényeinek megtartására és megtartatására, az esküvések formulája is egy, tehát amely officialisi kötelességekre megesküsznek, azok köztök a törvényekkel megegyezőleg felosztatnak, hogy az egymásra való vetés miatt semmi fogyatkozás ezután ne lehessen, és mindenik a maga kötelességének véghez viteléről szorossan számolni tartozzék.”⁸ Köztük – a kollégiumi

⁴ *Ikafalvi Dienes Jenő*: Nagyenyedi diákélet a XIX. század végén. Cluj-Kolozsvár, 1924. 15-22. old.

⁵ Egyik fő forrás a „Törökbúzádezsma-kódex”, mely részletes leltárt őrzött meg számunkra. A nagyenyedi törökbúzádezsmapör iratai 1708.1. (1722-i levéltár)

⁶ *Ikafalvi*: i. m. 12. old.

⁷ Kollégiumi Matricula, Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár Ms. 243/7.

⁸ Az 1793. év Szt. Mihály hava 19-én tartott professoratusi gyűlés a legrészletesebben szabta meg az officialisok kötelességeire vonatkozó törvényeket az ifjúság körében mutatkozó fegyelmezetlenségek miatt. Leges Collegii Albensis Bethleno-Rákócziანი

matricula és a későbbi (1763-1840) diáknévsorok alapján – az erdélyi tudományosság olyan ismert neveit találjuk meg, mint Pápai Páriz Ferenc, Tótfalusi Kis Miklós, Hermányi Dienes József, Köteles Sámuel, vagy Kőrösi Csoma Sándor.

Az *oconomus* elsősorban az önkormányzat anyagi életét irányította, s felelős volt a kollégiumi napirend betartásáért. A hetente választott *apparitor* (törvényszolga) ellenőrizte reggelenként, hogy felkelt-e mindenki, este pedig, hogy kapuzárás idejére hazaértek-e a diákok. A *vigil* (éjjeliőr) a kollégium csendjére, nyugalmára ügyelt. A *collega* tisztisége igen hálátlan és népszerűtlen feladatok végrehajtásával járt, ugyanis ő volt a besúgó. Fel kellett derítenie a diákok titkos kocsmázásait, s a fegyelmi vétségeket, ezért nemegyszer előfordult, hogy a collegát megverték, megszégyenítették.⁹ A szolgálai teendők – mint a sepergetés, lámpatisztítás, petróleumbeszerzés, vízfordás, fűtés, cipőtakarítás, ágyvetés, mosdóasztal-tisztítás-elvégzése a szolgadiákokra hárult, egészen az 1890-es évek végéig. Az évtizedek alatt kialakult szokások közt természetesen a kijátszásoknak is egész sora fejlődött ki, s az évről-évre, diákról-diákra szállt át.

A református kollégiumok egyik jellegzetes sajátossága volt a segédtanítók rendszere. Így az önállóság igazi iskoláját a „tanítva tanulás” jelszó, és az a felfogás irányította, hogy maga a tanítás gyakorlata a leghatékonyabb képzés. A legnagyobb és legjobb képességű diákok így töltötték be a *publicus praeceptor* (osztálytanító), mások a privát-tanító tisztiségeket. Mindkét „foglalkozás” tehát bármilyen vizsgánál szélesebb körű és tudatosabb felkészülést kívánt.

A kollégium szomszédságában lévő ódon református templom volt hosszú időn át a diákság ünnepeinek színhelye. Itt zajlottak az iskolai évet megnyitó, az évváró, valamint a gyászünnepélyek, s az „évváró vizsgálatok”. A 6. gimnáziumi osztály elvégzése után az ifjak szubszkribáltak, azaz aláírták az iskolai törvényeket. Ezzel a diák jogosult és kötelezett lett a tóga viselésére, mely szokás 1682-től az 1870-es évekig volt érvényben.¹⁰ A bentlakók (tógátusok) eredetileg violaszínű kucsmát, s fekete vagy violaszínű hosszú tógát viseltek, a kint lakók (*publicusok*) pedig polgári ruhában jártak. A későbbi formaruha rókaprémés vagy anélküli, bő, földig érő volt. Majd 1835-ben az ifjúság – levette a tógát – modern, s kissé furcsa polgári ruhát öltött: a magyar kabáthoz német pantallót és cilinderkalapot viselt. A deákok hajukat nem vághatták le, hanem minél hosszabbra kellett hagyni s hátrafelé fésülni úgy, hogy némelyiknek a háta közepéig ért. Ezt faggyúgyertyával jól bekenték, s fejük közepén görbe fésűvel leszorították. A rendelkezés megszegőire komoly büntetés várt. Ujfalvy Sándor írta le az 1802-ben történt esetet, amikor is „*egy éjjel 12 deák lenyíratá a haját*”. Még 210 delikvens követte e tettet, s a tanárok hosszas tanácskozása után győzött az okosság, mert „vagy föl kellett oszlatni a tanodát, vagy hallgatás fátyolát vonni a megtörténtre. Maradt, ahogy volt.”¹¹

A kemény napirend és tanulás után szórakozásra is nyílt lehetőség. A régi játékokról, s azok nagy változatosságáról Kertész József írt visszaemlékezéseiben, aki 1880-1891-ig diákoskodott itt, s ekkor még éltek a régi hagyományok. Igen népszerű játék volt a karikásjáték, a méta, a kótya, a gombozás, a pittyezés, aztán a labdajátékok: a

Antique (A kollégiumi törvényei, ford.: *Váró Ferenc*) c. kézirat, Ms. 196. a Bethlen Könyvtárban. 76-77. old.

⁹ Az összes tiszttségviselő leírására itt most nem vállalkozhatunk. A hivatkozási forrásoknál ld. a 4. sz. jegyzetet.

¹⁰ A tóga egyrészt a jogokkal rendelkező iskolai *polgár* megkülönböztető jele volt, másrészt azt az állapotot is jelentette, amelyben az ifjú, mint *úr* megszabadult a testi büntetéstől, pálcázástól.

¹¹ *Bodrogi János*: Képek a nagyenyedi Bethlen-Kollégium életéből. A 300 éves Nagyenyedi Bethlen-Kollégium Emlékalbuma 1622-1922. Nagyenyed, 1926. 83. old.

A nagyenyedi templomerőd déli oldala a csipkés bástyával (1993)

kukk, a бүдү, a szólító ábécé, a picélés. Egyszerű játékszereknek használták a facsigát, a cserépkereket vagy a gombot. Ikafalvi Jenő egy régi, érdekes enyedi játékot is említ – a peggyeszést –, melyet csak a kisebb fiúk játszottak: tavasszal – a báránnyafogyasztás idején – a bárány lapos térdcsontját megtisztították, megszáritották, ez volt a peggyes. A játszó gyerekek saját peggyesüket sorba, egymás végébe lerakták a földre. Meghatározott sorrendben a peggyessortól a játékos eldobtak egy másikat. Ahol az leesett, a peggyes gazdájának úgy kellett eldobni a sajátját, hogy a sorból valamelyiket kiüsse. Ha eltalálta, az ettől jobbra lévő peggyeseket elnyerte.¹² Télen lehetőség volt havazódni, hóból várat építeni és azt megostromolni. A szűkpénzű deákok inkább a Papok tavára, a Felenyedi patakra és – bár tiltott hely volt – a Marosra jártak korcsolyázni, mert a városi jégpályán korcsolyáztak a professzorok is, ráadásul fizetni kellett érte. Az uszoda diákok dévajkodásától, bravúros virtuskodásoktól volt hangos. Estéknént pedig – kapuzárás előtt – páran a város iparos ifjúságával kerestek összetűközést, amit „csizlikverekedés”-nek neveztek. Igen kedvelt szórakozási lehetőség volt a régi városházban megrendezett táncmulatság, ami el sem volt képzelhető enyedi diákok nélkül. „No hiszen ha mind ilyenben volna részünk a félév folyamán, nem egyhamar búcsúznánk el Enyedtől, lévén a diákbálon magyaros jókedv, diák-duhaj.”¹³ Diákestélyeket az Ifjúsági Egyesület is rendezett, a zenét az önként vállalkozókból alakult rezesbanda szolgáltatta. A kollégium által szervezett nagy diákmajálisokat a várostól

¹² *Ikafalvi*: i.m. 90. old.

¹³ *Farkas Albert – Gaál Lajos*: Diákbál. Haladjunk 1896. 7. sz. 12. old.; 1791 óta léteznek – kisebb-nagyobb megszakításokkal – Enyeden egyesületi formát öltő diákmozgalmak. Az önképzőkör 1859 utáni emlékeit őrzi a Haladjunk című kéziratot újság.

mintegy négy kilométerre lévő Holtmaros nevű erdőben tartották, ahová családtagjaikkal együtt a tanárok, a város és a vidék úri népe, polgársága is kivonult.

Az apparitorokról, méginkább a kapuőrző vigilekről számtalan anekdota járta, hogyan történt pl. az ellenőrzés kijátszása. Megérthetjük őket, hiszen – a Marosmente híres bortermő vidék lévén – a „Sisak” kocsmá az iskola tőzsomszédságában volt. Az ifjak szívesen elkvaterkáztak a híres enyedi bor, tréfák, ének, zene és kártya mellett.

A Bethlen utcában – ahol a tanári lakások is sorakoztak – állt a kollégium tulajdonában lévő pékműhely, a „cipóstűtház”, melynek működése lehetővé tette, hogy a legszegényebb diák is mindennap kenyérhez jusson. Bethlen Gábor fejedelmi alapítványa ugyanis a szolgálgyerekeknek és a tanulmányaikban igyekezeteseknek napi két cipót biztosított. Azokat a nagy, minden földi jóval megrakott székely szekereket, amelyek évente három-négy alkalommal megjelentek az udvaron, a diákhumor – félig magyarul, félig latinul – a következőképp őrizte meg: „Vivat! Jubilate! Itt van a megváltás! Nincsen már koplalás!” Sok tanulónak volt ládája, ami azért fontos, mert az otthonról kapott pakkok ízletes tartalma – a szalonna, túró, méz, szilvaíz, alma – rendszerint csak a jól zárható ládákból volt biztonságban. Ikafalvi Jenő megemlíti, hogy az enyedi diákok szakácstudományukat is bővíthették, amikor a friss parázsra tett érc lábokban finom diák-, vagy hagyma- és pityókátokányt készítettek. Külön ínycsikmángó számított a sok zsírban sült friss disznóhús, amit régi enyedi diákcsíny nevezett el „dög”-nek.

A diákéletre vonatkozó szokásokat, hagyományokat még nem merítettük ki teljesen, de a terjedelmi korlátok miatt erre nem is vállalkozhattunk. Az elmúlt ezer esztendő alatt a műveltség szerteágazó tűzhelyeinek, nagy múltú iskoláinak sokaságából azonban bepillanthattunk egynek az életébe. Abba az iskolatípusba, ahol a kollégiumi szervezet, a fegyelem és az önkormányzat azáltal lett történelemformáló erővé, hogy benne az egymást követő diáknemzedékek időt, ösztönzést, lehetőséget nyertek a tanulásra és önnevelésre. A folytonos együttlét, az együttlakás eredményezte, hogy évről-évre átvették, megtanulták egymástól a régi diákszokásokat, műveltséget, ami egységessé: *enyedi diákká* formálta a különböző egyéneket. A társadalmi különbségeket is eloszlatta a kor- és tudásbeli különbség, az egymás iránt érzett szolidaritás. Az egyéni érvényesülés iskolája volt ez. Nagyenyed a kora gyermekkortól kezdve munkára, kötelességtudásra, önérzetre, tisztességre, mások iránti szolgálatkészségre nevelte tanulóit. A kollégiumban felnőtt diáksaládok nemzedékváltásai pedig biztosították a legjobb diákhagyományokból kialakult életformák fennmaradását.

A ma is működő Bethlen Gábor Líceum lényegében az egykori Bethlen Kollégium folytatása, bár a múlt század vége óta sok minden megváltozott. Az intézmény e száz év csapásait talán sohasem heveri ki. S hogy hogyan lehetne a meglévőt megmenteni? Ha valaki Nagyenyeden jár pénteken, déli 1 órakor ugyanúgy hallhatja az iskolagyűlésre hívó harang csengését, mint a deákok háromszáz esztendővel ezelőtt. Az idő változása mellett mi sem tehetünk mást, mint eleink: ápoljuk a régi hagyományt, ami értéket jelentő és értéket teremtő erő.

Kúcs Márta